

TARIX KUMUSH SIRTIDA: SHAYBONIYLAR DAVRI TANGASI HAQIDA (‘ABD AL-LATIF TANGASI, KESH ZARBXONASI, 1540–1552-YILLAR)

Qurbonaliyeva Kamola Shuxrat qizi

3-kurs talaba,

O‘zbekiston Milliy Universiteti, Toshkent, O‘zbekiston.

E-mail: qurbonaliyevakamola0@gmail.com

ORCID: 0009-0008-6544-6472

Tel: (77) 210 17 23

<https://doi.org/10.5281/zenodo.21298199>

ARTICLE INFO

Received: 1st July 2026

Accepted: 2nd July 2026

Published: 10th July 2026

KEYWORDS

Shayboniylar, ‘Abd al-Latif, Kesh, Shahrisabz, numizmatika, kumush tanga, zarbxona, Movarounnahr, appanaj tizimi, pul-moliya islohoti, nasta’liq, XVI asr, O‘rta Osiyo tarixi, tanga tipologiyasi

ABSTRACT

Ushbu maqolada Shayboniylar sulolasiga mansub kumush tanga (Abd al-Latif, Kesh zarbxonasi, 1540–1552-yillar) misolida numizmatik artefaktning tarixiy manba sifatidagi imkoniyatlari ochib beriladi. Maqolada tanganing jismoniy va badiiy tavsifi, Shayboniylar davlatining siyosiy tuzilishi, Abd al-Latifning shaxsiyati va hukmronlik faoliyati, Kesh (Shahrisabz) shahrining zarbxona sifatidagi tarixi, davr pul-moliya islohotlari, tanga zarb qilish texnologiyasi, epigrafik tahlil hamda tanganing zamonaviy ilmiy-numizmatik ahamiyati yoritilgan. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, bitta kichik metall artefakt orqali ham mikro darajadagi tafsilotlardan (og‘irlik, metall tarkibi, yozuv uslubi), ham makro darajadagi xulosalardan (davlat tuzilishi, iqtisodiy aloqalar, madaniy an‘analar) iborat izchil tarixiy hikoya qurish mumkin. Maqola numizmatika, tarix va Markaziy Osiyo o‘rta asrlar madaniyati bilan qiziquvchi keng auditoriya uchun mo‘ljallangan.

Kirish

Tarix fani odatda yozma bitiklar, xronikalar, devon hujjatlari va vaqfnomalar orqali o‘rganiladi, biroq bu manbalar ko‘pincha hukmdorlar saroyida yozilgani bois voqealarni bir tomonlama, siyosiy manfaat nuqtai nazaridan yoritadi. Aynan shu o‘rinda numizmatika — tangalarni o‘rganuvchi fan — o‘ziga xos qiymat kasb etadi, chunki tanga, xronika yoki bitikdan farqli o‘laroq, davlat tomonidan rasman chiqarilgan va keng jamoatchilik qo‘lida muomalada bo‘lgan ob‘ekt bo‘lib, unda qayd etilgan har bir harf, sana va belgi davlat tomonidan tasdiqlangan rasmiy ma‘lumot hisoblanadi.

Numizmatlar tanga orqali quyidagi savollarga javob topishga harakat qiladilar: kim, qachon, qayerda va qanday sharoitda hukmronlik qilgan, davlatning hududiy chegaralari qanday

bo'lgan, pul-moliya tizimi qanday tashkil etilgan va u qanday o'zgargan — va aynan shu izlanish yo'nalishi ushbu maqolaning ham asosini tashkil etadi.¹

Shayboniylar sulolasiga mansub kumush tanga misolida, bitta kichik metall buyum orqali qanchalik boy va ko'p qatlamli tarixiy ma'lumot olish mumkinligini yaxlit bir hikoya tarzida ko'rib chiqamiz: avval tanganing o'zi batafsil tasvirlanadi, so'ngra uning ortida turgan katta tarixiy kontekst — Shayboniylar davlati, `Abd al-Latifning shaxsiyati, Kesh shahrining o'tmishi, pul islohotlari va zarb texnologiyasi — bir-biriga bog'langan holda yoritiladi. Tadqiqot metodologiyasi jihatidan, tanga tahlili odatda bir necha bosqichni o'z ichiga oladi: avvalo tanganing jismoniy parametrlari — og'irligi, diametri, metall tarkibi — aniq qayd etiladi, so'ngra yozuvlar paleografik jihatdan o'qilib tarjima qilinadi, undan keyin yozuvda qayd etilgan hukmdor ismi, unvon, zarbxona va sana mavjud tarixiy xronologiya bilan solishtiriladi, va nihoyat tanganing o'xshash namunalar orasidagi o'rni — uning noyobligi, tipologik guruhi — aniqlanadi. Aynan shu izchil yondashuv orqaligina bitta kichik artefakt to'liq tarixiy kontekstga ega bo'ladi va uning atrofidagi jamiyat, davlat hamda madaniyat haqida ishonchli xulosalar chiqarish mumkin bo'ladi; quyidagi bo'limlarda ham xuddi shu mantiq — tordan kengga, artefaktdan davrgacha — ketma-ket qo'llaniladi.

Tanganing tavsifi

Tahlil qilinayotgan tanga dumaloq shaklda bo'lib, ikkala tomoni ham arab-fors yozuvi bilan zarb etilgan; uning og'irligi 4.46 grammni tashkil etadi, metall tarkibi esa kumush (lotincha argentum so'zidan olingan AR belgisi bilan qayd etiladi).²

Bu og'irlik ko'rsatkichi tasodifiy emas — O'rta Osiyo mintaqasida XVI asrda amalda bo'lgan "tanga" nomli kumush pul birligi odatda 4,5–5 gramm oralig'ida zarb etilgan, bu esa davlatning pul-vazn standartlariga qat'iy rioya qilinganini ko'rsatadi. Tanganing kichik o'lchami uni kundalik savdo-sotiqda qulay qo'llash imkonini bergan, shu bilan birga uning qiymati oddiy xaridorlar uchun ham tushunarli bo'lgan. Old tomonida, markaziy doira ichida, yirik va bezakli nasta'liq xatida yozilgan diniy formula hamda hukmdorning unvoni joylashgan bo'lib, yozuv atrofini ingichka chiziqli doira chegaralab turadi; harflarning joylashuvi zich va bir-biriga chirmashgan bo'lib, bu davr kotibchilik san'atiga xos nafis uslubni aks ettiradi. Orqa tomonda esa zarbxona nomi — Kesh — va sulolaviy formulalar aks etgan doiraviy yozuv joylashgan bo'lib, uning tashqi chegarasi mayda nuqtalardan tuzilgan bezak bilan o'ralgan; bunday nuqtali chegara Shayboniylar davri tangalarining ko'pchiligiga xos bo'lib, u nafaqat estetik, balki texnik vazifani ham bajaradi, chunki chekka qismning yeyilishidan asosiy matnni muayan darajada himoya qiladi.

¹Davidovich E.A. История денежного обращения средневековой Средней Азии. — Москва: Наука, 1983.

²Zeno.ru — Oriental Coins Database, #358269 va #291571 raqamli tanga yozuvlari, kirish sanasi: 2025-yil 20-may.

Tangada, bundan tashqari, ikkita kichik sinov belgisi mavjud bo'lib, bu o'sha davr sarroflari tomonidan kumush sofligi maxsus asbob yordamida tekshirilganidan dalolat beradi; bunday belgilar odatda tanga muomalaga chiqqandan keyin, uni qabul qiluvchi savdogar yoki sarrof tomonidan qo'yilgan bo'lib, ular tanganing haqiqiyliigi va metall sifatiga oid qo'shimcha, norasmiy tasdiqni bildiradi, ya'ni bu o'sha davr savdo-sotiq amaliyotining bevosita izidir. Tanganing saqlanish holati esa xalqaro numizmatik andozalarga ko'ra "VF" (Very Fine — juda yaxshi) darajasida baholanadi, ya'ni asosiy yozuv va tasvirlar aniq o'qiladi, biroq tabiiy eskirish va muomaladan kelib chiqqan yengil silliqalanish izlari ham kuzatiladi.

Shayboniylar davlati va `Abd al-Latifning hukmronligi

Shayboniylar — Chingizxonning o'g'li Jo'chi xonning avlodlaridan bo'lgan, dashtdan kelib O'rta Osiyoga joylashgan turkiy-o'zbek sulolasi bo'lib, XV asr oxiri — XVI asr boshlarida Muhammad Shayboniyxon boshchiligida ular Movarounnahrni Temuriylar qo'lidan tortib olib, mintaqada yangi siyosiy tuzum barpo etishgan.³

Shayboniyxonning o'zi 1510-yilda Ismoil Safaviy bilan bo'lgan jangda halok bo'lgan bo'lsa-da, uning qarindoshlari — jumladan Ko'chkinixon, Ubaydullaxon va ularning avlodlari — sulola hukmronligini yana bir necha o'n yilliklar davomida davom ettirishgan. Bu davlat markazlashgan yagona monarxiya emas, balki o'ziga xos "appanaj" (ulush) tizimiga asoslangan siyosiy tuzilma edi: davlatning turli yirik shaharlari — Buxoro, Samarqand, Toshkent, Balx va boshqalar — sulolaning turli shoxobchalariga mansub sultonlar tomonidan boshqarilgan bo'lib, ular orasidan biri nominal ravishda "oliy xon" maqomiga ega bo'lgan.

Geografik jihatdan, Shayboniylar davlati g'arbda Xuroson chegaralaridan tortib, sharqda Farg'ona vodiysigacha, shimolda dashti Qipchoq etaklaridan tortib, janubda Amudaryo bo'ylarigacha cho'zilgan ulkan hududni o'z ichiga olgan. Bunday keng geografik qamrov, tabiiyki, yagona markazdan boshqarishni amalda deyarli imkonsiz qilib qo'ygan, shu sababli appanaj tizimi nafaqat siyosiy an'ana, balki ma'muriy zaruratning ham natijasi edi. Har bir yirik viloyat markazi — xoh Samarqand, xoh Buxoro, xoh Balx bo'lsin — o'z atrofidagi qishloq xo'jaligi vohalarini, savdo yo'llarini va kichikroq shaharchalarni boshqarish uchun etarlicha ma'muriy va iqtisodiy resursga ega bo'lgan, bu esa mahalliy sultonlarning nisbatan mustaqil siyosat yuritishiga, jumladan o'z nomidan mustaqil tanga zarb qilishiga imkon yaratgan.

³Ivanov P.P. Очерки по истории Средней Азии (XVI — середина XIX в.). — Москва: Издательство восточной литературы, 1958.

Bunday tuzilma, bir tomondan, sulola vakillari orasida hokimiyat uchun doimiy raqobat va ichki nizolarga sabab bo'lgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, har bir yirik shaharning nisbatan mustaqil siyosiy, iqtisodiy va madaniy hayot kechirishiga imkon yaratgan, shu sababli mintaqada bir vaqtning o'zida bir nechta zarbxona faoliyat yuritib, turli sultonlar nomidan parallel ravishda tanga chiqarilgan.⁴

Aynan shu tarixiy manzara ichida tangada zikr etilgan `Abd al-Latif — Ko'chkinchixon o'g'li — o'z o'rnini topadi: u taxminan 1540–1552-yillar oraliqida Samarqandda mustaqil sulton sifatida hukmronlik qilgan Shayboniy shahzodalaridan biri bo'lib, Shayboniylar sulolasining Samarqand shoxobchasiga mansub edi va o'z davrida nafaqat Samarqand, balki qo'shni hududlar ustidan ham nazoratni kengaytirishga harakat qilgan. Uning nomi bilan Kesh shahrida tanga zarb etilgani esa shuni ko'rsatadiki, `Abd al-Latifning siyosiy ta'siri Samarqand atrofidagi qo'shni shaharlargacha yetib borgan, ya'ni u faqat bitta poytaxt shahar doirasida qolib ketmagan, balki mintaqaviy miqyosdagi haqiqiy hukmdor sifatida tan olingan.

Uning hukmronlik davri Shayboniylar ichki siyosatida keskin kurashlar davriga to'g'ri keladi: Abdulaziz Shayboniyni vafotidan so'ng Buxoro taxti bo'sh qolganida, `Abd al-Latif o'z nabiralari — Yor Muhammad Sulton va Burhon Sulton — orqali Buxoroni bilvosita boshqarishga urinib ko'rgan, biroq bu urinish uzoq davom etmagan, chunki 1551-yilda `Abd al-Latif vafot etganidan so'ng Toshkent hukmdori Navro'z Ahmadxon (Baroqxon) Samarqandni egallab, o'zini oliy xon deb e'lon qilgan.⁵

Biroq `Abd al-Latif nafaqat siyosiy, balki madaniy hayotda ham iz qoldirgan: 1541-yilda mashhur Samarqand kotibi Muhammad ibn Husayn Miraki Samarqandiy tomonidan maxsus u uchun "Ixtiyorat-i Badi'iy" nomli tibbiy-farmakologik asar ko'chirilgani ma'lum bo'lib, bu qo'lyozma hozirgi kunda kutubxona fondlarida saqlanmoqda va shuni ko'rsatadiki, Shayboniy sultonlari doimiy urushlar va ichki nizolar bilan band bo'lsalar-da, Movarounnahrning boy ilmiy-madaniy an'alarini davom ettirishga, xattotlik, tibbiyot va adabiyot sohalarida ijodkorlarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratishgan.⁶

Kesh — Shahrisabz: zarbxona shahrining tarixi

Tangada zarbxona sifatida ko'rsatilgan Kesh — bu hozirgi Shahrisabz shahrining tarixiy nomi bo'lib, shahar Amir Temurning 1336-yilda shu yerda tug'ilgani sababli O'rta Osiyo tarixida alohida o'rin tutadi; Kesh nomi islomgacha bo'lgan davrlardan buyon manbalarda uchraydi va u qadimdan Qashqadaryo vohasining eng yirik shaharlaridan biri sifatida tanilgan, shaharning geografik joylashuvi — Zarafshon va Qashqadaryo vodiylari orasidagi savdo yo'llari kesishmasida bo'lishi — uning iqtisodiy ahamiyatini yanada oshirgan.⁷

Temur o'z hukmronligi davrida Keshni o'zining ma'naviy va sulolaviy kelib chiqish maskani sifatida alohida e'zozlab, bu yerda Oqsaroy kabi ulkan me'moriy inshootlar qurdirgan va shu orqali shaharni o'zining siyosiy legitimligini mustahkamlash vositasiga aylantirgan; garchi Samarqand Temuriylar imperiyasining rasmiy poytaxtiga aylangan bo'lsa-da, Kesh o'zining ramziy-siyosiy ahamiyatini saqlab qolib, Temuriylar sulolasi uchun "ajdodlar shahri" maqomida qolgan.

⁴McChesney R.D. Central Asia: Foundations of Change. — Princeton: Darwin Press, 1996.

⁵Abdullah Khan II // Wikipedia, the Free Encyclopedia — Shayboniylar sulolasi va Abd al-Latif hukmronligi haqidagi bo'lim.

⁶"Representatives of the Samarkand school of calligraphy" // Cultural Legacy of Uzbekistan in World Collections loyihasi, legacy.uz.

⁷"The Blue Domes Were Never Just Beautiful" // Rogue Art Historian, roguearthistorian.substack.com.

Shayboniylar hokimiyat tepasiga kelganidan so'ng ham Kesh o'zining mintaqaviy ahamiyatini yo'qotmagan — shahar o'z zarbxonasiga ega bo'lib, mustaqil ravishda tanga zarb qilish huquqini saqlab qolgan, bu esa shaharning nafaqat siyosiy-ramziy, balki iqtisodiy jihatdan ham mustaqil markaz sifatidagi mavqeini tasdiqlaydi. Kesh zarbxonasida zarb etilgan tangalar mintaqaning boshqa yirik shaharlari — Samarqand, Buxoro, Toshkent — bilan bir qatorda muomalada bo'lgan, demak bizning qo'limizdagi tanga o'sha keng savdo tarmog'ining bevosita ishtirokchisi bo'lgan.

Shuni ham ta'kidlash joizki, Kesh/Shahrisabzning tarixiy-madaniy merosi faqat Temuriylar davri yodgorliklari bilan cheklanib qolmaydi — shahar hozirgi kunga qadar o'zining noyob me'moriy an'alarini, hunarmandchilik maktablarini va diniy-ma'rifiy muassasalarini saqlab qolgan, bu esa uning nafaqat siyosiy, balki madaniy jihatdan ham uzluksiz rivojlanib kelayotgan markaz ekanligini ko'rsatadi. Shayboniylar davrida Keshning zarbxona sifatida faoliyat yuritishi, aslida, shaharning bu uzoq davom etgan madaniy-iqtisodiy an'alarining tabiiy davomi, ya'ni Temuriylar davridan meros qolgan infratuzilma va institutsional tajribaning yangi sulola sharoitida ham samarali ishlatilganining dalilidir. Bunday uzluksizlik — hukmdorlar sulolasi almashgan taqdirda ham shaharlarning iqtisodiy-ma'muriy funksiyalarini saqlab qolishi — O'rta Osiyo shaharsozlik tarixining umumiy qonuniyatlaridan biri hisoblanadi.

Shayboniylar davrida amalga oshirilgan pul islohotlari, xususan Muhammad Shayboniynon davridagi islohot, kumush tanga vazni va sofligini nisbatan barqaror saqlashga, shuningdek pul muomalasini markazlashtirishga qaratilgan bo'lib, bu 4.46 grammlik og'irlik ko'rsatkichi ham davr standartlariga mos kelishini ko'rsatadi; islohotlarning asosiy maqsadi turli hududlarda zarb etilgan tangalarning og'irligi va sofligi o'rtasidagi tafovutlarni kamaytirish, shu orqali savdo-sotiqni osonlashtirish va davlat xazinasining daromadlarini barqarorlashtirish edi, biroq amalda appanaj tizimi sharoitida har bir sulton o'z zarbxonasida ma'lum darajada mustaqil siyosat yuritganligi sababli, tanga og'irligi va sifatida ba'zi tafovutlar saqlanib qolgan.⁸

Tanga zarb qilish jarayonining o'zi bir necha bosqichdan iborat bo'lgan: birinchi navbatda kumush xom ashyosi (odatda kon rudasidan yoki eski tangalarni eritish orqali) tozalanib, standart vaznga mos keluvchi kichik disk tayyorlangan, so'ngra bu disk ikki tomonlama qolip orasiga qo'yilib, bolg'a zarbi bilan bosim ostida ikkala tomonga bir vaqtning o'zida yozuv tushirilgan. Bu usul qo'lda bajarilgani sababli, har bir tanga nusxasida ozgina farqlar — markazlashmagan yozuv, chetlarning notekis kesilishi — kuzatiladi, bu esa har bir tangani noyob artefaktga aylantiradi.

Zarb qilingan tangalarning sifat nazorati davlat tomonidan tayinlangan zarbxona boshlig'i tomonidan amalga oshirilgan, u tanga vazni va sofligining belgilangan standartlarga mosligini kuzatib borgan, bundan tashqari savdo-sotiq jarayonida sarroflar tomonidan qo'shimcha tekshiruv o'tkazilib, shubhali tangalarga probir belgilari qo'yilgan — bu tekshirilayotgan tangamizdagi ikkita kichik sinov belgisining kelib chiqishini ham tushuntiradi.⁹

Yozuvlar tizimiga kelsak, Islom dunyosi tangalarida ular odatda qat'iy formulaga rioya qilgan holda tuziladi: old tomonda, qoida tariqasida, diniy formulalar joylashtirilgan bo'lsa, orqa tomonda hukmdorning ismi, unvoni, zarbxona nomi va sana keltiriladi, bunday qat'iy formulaviy tuzilma nafaqat diniy-siyosiy legitimlikni ta'kidlash, balki tanganing turli hududlarda tez va oson tanib olinishini ta'minlash vazifasini ham bajargan. Tahlil qilinayotgan

⁸ "The Blue Domes Were Never Just Beautiful" // Rogue Art Historian, roguearthistorian.substack.com.

⁹ Davidovich E.A., Настич В.Н. O'rta Osiyo tangalari yozuvlarini o'qish va tarixiy-numizmatik tahlil metodologiyasi bo'yicha ishlar.

tangada sananing aniq ko'rsatilmaganligi alohida e'tiborga loyiq bo'lib, bunday holat odatda zarbxona ustaxonasining shoshilinch ishlab chiqarish sharoitida yoki qolip eskirib, sana raqamlari aniq tushmay qolganida yuz beradi; shunga qaramay, zarbxona nomi (Kesh) va hukmdor unvoni ('Abd al-Latif) asosida tangani 1540–1552-yillar oralig'iga oid deb ishonchli tarzda aniqlash mumkin.

Qiziqarli jihati shundaki, xuddi shu davrda qo'shni Safaviylar Eronida ham o'xshash kumush pul birligi — "shohi" — muomalada bo'lgan, biroq uning og'irligi va yozuv formulasi Shayboniylar tangalaridan farq qilgan, bu esa har ikki davlatning pul-moliya siyosati bir-biridan mustaqil ravishda, o'z ichki ehtiyojlari asosida shakllanganini ko'rsatadi. Shunga o'xshab, Hindistonda hukm surgan Boburiylar sulolasi ham o'ziga xos pul tizimiga ega bo'lib, mintaqalar o'rtasidagi savdo aloqalari kuchli bo'lishiga qaramay, har bir davlat o'z pul suvereniteti — ya'ni mustaqil tanga zarb qilish va uning og'irlik-sifat standartlarini o'zi belgilash huquqini qat'iy saqlab qolgan. Bunday qiyosiy nuqtai nazar shuni ko'rsatadiki, 'Abd al-Latif tangasi nafaqat Shayboniylar davlati ichidagi, balki butun mintaqaviy geosiyosiy manzara doirasidagi pul-moliya munosabatlarini tushunish uchun ham qimmatli material beradi.

Tanganing savdo-iqtisodiy va ilmiy ahamiyati

XVI asrda Movarounnahr Buyuk Ipak yo'lining muhim tarmog'i sifatida xizmat qilishda davom etgan: Samarqand, Buxoro, Kesh va boshqa shaharlar orqali Xitoy, Hindiston, Eron va Yevropa o'rtasida savdo karvonlari harakatlanib turgan, bunday sharoitda mahalliy zarb etilgan kumush tangalar nafaqat ichki bozorda, balki xalqaro savdoda ham muhim rol o'ynagan. Tanga og'irligi va sofligining nisbatan barqaror saqlanishi savdogarlarga uzoq masofali bitimlarni amalga oshirishda ishonch bergan, ayni paytda appanaj tizimi sharoitida turli shaharlarda zarb etilgan tangalar o'rtasidagi kichik farqlar sarroflar faoliyatini — valyuta almashtirish, sinov o'tkazish va tangalarni qayta zarb qilishni — talab qilgan, bu esa o'z navbatida alohida kasb guruhi ning ijtimoiy-iqtisodiy mavqeini mustahkamlagan.

Tarixchi Audrey Burtonning tadqiqotlariga ko'ra, XVI—XVII asrlarda Buxoro xonligi hududida savdo-sotiq va diplomatik aloqalar naqadar keng va murakkab tarmoqqa ega bo'lganini ko'rsatadi, bunda mahalliy pul tizimi muhim vosita bo'lib xizmat qilgan.¹⁰

Xalqaro numizmatika kataloglarida 'Abd al-Latif nomidan zarb etilgan boshqa tangalar ham qayd etilgan, jumladan Balx zarbxonasida 955-yil (hijriy) sanasi bilan zarb etilgan, taxminan 4.64 gramm og'irlikdagi o'xshash tanga namunasi mavjud.¹¹

Bu ikki tanga — Kesh va Balx zarbxonalarida zarb etilganlari — o'rtasidagi og'irlik farqi (4.46 va 4.64 gramm) unchalik katta bo'lmasa-da, u davr zarbxonalari orasidagi texnik tafovutlarni, ya'ni har bir ustaxonaning o'ziga xos amaliy standartlarga ega bo'lganini ko'rsatadi; bunday qiyosiy tahlil orqali numizmatlar zarbxonalar faoliyatining geografik tarqalishi va ularning bir-biriga nisbatan mustaqillik darajasini aniqlashga harakat qiladilar. Shuningdek, Samarqand zarbxonasida zarb etilgan tangalar bilan solishtirish shuni ko'rsatadiki, 'Abd al-Latif o'z nomidan bir nechta shaharda parallel ravishda tanga chiqargan, bu uning nisbatan keng hududiy nazoratga ega bo'lganidan dalolat beradi.

¹⁰Burton A. The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550–1702. — Richmond: Curzon Press, 1997.

¹¹BactrianUmis — Ancient and Islamic Rare Coins & Antiques, «Shaybanids» katalogi, 'Abd al-Latif tanga namunalari (Z-119913 va boshqalar).

Bunday qiyosiy-geografik tahlil, o'z navbatida, kengroq savolni ham ko'tarib chiqadi: nima uchun bitta hukmdor bir vaqtning o'zida bir nechta zarbxonada tanga chiqargan? Javob appanaj tizimining o'ziga xos mantig'ida yashiringan — har bir shahar o'zining ma'muriy-iqtisodiy avtonomiyasiga ega bo'lgani sababli, mahalliy bozorni kumush pul bilan ta'minlash uchun markaziy zarbxonadan tangalarni tashish o'rniga, mahalliy zarbxonada mustaqil zarb qilish ancha amaliy va tejamli yechim hisoblangan. Bu esa, o'z navbatida, nafaqat iqtisodiy, balki siyosiy ma'noga ham ega edi: hukmdor nomi bilan zarb etilgan tanga muomalada bo'lishining o'zi, aynan o'sha hududda uning hokimiyati tan olinganining ramziy tasdig'i sifatida xizmat qilgan. Shu tariqa, bitta hukmdorning bir nechta shaharda tanga chiqarishi uning siyosiy nufuzi va amaldagi nazorat doirasi haqida ham bilvosita, ammo ishonchli dalil beradi.

Tavsifda qayd etilganidek, ushbu tur tanga Shayboniylar zarbxonalari orasida juda noyob hisoblanadi — Zeno.ru ma'lumotlar bazasida shunga o'xshash faqat bir nechta nusxa qayd etilgan — va bunday noyoblik tangani nafaqat kolleksioner, balki tarixchi-numizmatlar uchun ham qimmatli tadqiqot ob'ektiga aylantiradi, chunki u orqali zarbxonalar faoliyati, hukmdorlar unvonlari va davrning pul muomalasi haqida qo'shimcha dalillar to'planadi. Xalqaro numizmatika hamjamiyati Shayboniylar tangalarini tizimli tarzda katalog qilish ustida ishlamoqda, bu esa kelajakda ushbu davr haqida yanada aniqroq xronologik jadval tuzish imkonini beradi.

Tanga tipologiyasi va klassifikatsiya masalalari

Numizmatikada har bir tanga ma'lum bir "tip" (turkum)ga mansub deb hisoblanadi, bu esa uning yozuv formulasi, bezak uslubi, og'irlik standarti va zarbxona-hukmdor birikmasi asosida belgilanadi. Tahlil qilinayotgan tangamiz uchun ham xuddi shunday identifikatsiya tizimi qo'llanilgan bo'lib, uning tavsifida "juda noyob" ekanligi alohida ta'kidlanadi — bu esa uning mavjud tiplar katalogida boshqa o'xshash namunalardan juda kam ekanligini bildiradi. Bunday noyob tiplarni aniqlash va katalogga kiritish jarayoni numizmatika fanining kundalik, ammo juda muhim ishlaridan biri hisoblanadi, chunki har bir yangi tip topilishi mumkin bo'lgan zarbxonalar, hukmdorlar yoki hatto sana oralig'i haqidagi mavjud bilimlarni to'ldirishi yoki hatto qayta ko'rib chiqishga majbur qilishi mumkin. Shu nuqtai nazardan, hatto bitta noyob tanganing to'g'ri klassifikatsiya qilinishi ham katta ilmiy ahamiyat kasb etishi mumkin.

Bunday havola — ya'ni tanganing qaysi auksionda, qaysi sanada va qanday sharoitda sotilgani haqidagi ma'lumot — numizmatikada "provenans" (kelib chiqish tarixi) deb ataladi va u tanganing haqiqiylikni tasdiqlashda hamda uning ilmiy-tarixiy "hayot yo'lini" tiklashda muhim rol o'ynaydi. Zamonaviy numizmatika, xususan xalqaro auksion uylari va elektron kataloglar tizimi rivojlangan davrda, har bir noyob tangani nafaqat jismoniy artefakt sifatida, balki uning egalik tarixi, oldi-sotdi zanjiri va ilmiy nashrlarda tilga olinish holatlari bilan birga hujjatlashtirishga alohida e'tibor qaratadi.

Tangada qo'llanilgan nasta'liq xati o'z davrining eng nafis kitobat an'analaridan birini aks ettiradi. Bu yozuv uslubi XIV—XV asrlarda Eron va Movarounnahrda shakllanib, oqim shaklidagi, egiluvchan chiziqlari bilan ajralib turadi, va u faqat kitob sahifalarida emas, balki me'moriy bezaklarda, kulolchilik buyumlarida hamda mana shu kabi tangalarda ham keng qo'llanilgan. Tanga yuzasidagi yozuvning shu qadar nafis va bezakli tarzda ishlanishi shuni ko'rsatadiki, hukmdorlar oddiy pul birligini ham o'zining badiiy ta'mi va saroy madaniyati darajasini namoyish etish vositasiga aylantirishgan — ya'ni tanga nafaqat iqtisodiy, balki estetik va ramziy vosita ham bo'lgan.

Bundan tashqari, tanga yuzasidagi diniy formulalar va hukmdor unvonlarining o'zaro joylashuvi ham tasodifiy emas edi: markazda diniy formulaning joylashishi davlatning islom huquqi va an'analariga sodiqligini ta'kidlasa, uning atrofida yoki orqa tomonda hukmdor

ismining keltirilishi esa dunyoviy hokimiyatning shu diniy asosga tayanib legitimlashishini bildirar edi. Shu tariqa, bitta kichik tanga yuzasida ham diniy, ham dunyoviy hokimiyat ramzlari uyg'un tarzda birlashtirilgan bo'lib, bu O'rta asr musulmon davlatlarining umumiy siyosiy-mafkuraviy tuzilishini o'zida mujassam etadi. Aynan shu jihatdan qaraganda, tanga nafaqat iqtisodiy ayirboshlash vositasi, balki davlatning o'z fuqarolariga va qo'shni davlatlarga qaratilgan o'ziga xos "siyosiy e'lon" vazifasini ham bajargan, deyish mumkin.

Ko'rib chiqilgan `Abd al-Latif tangasi misolida ko'ramizki, bitta kichik kumush pul birligi orqali biz nafaqat hukmdorning ismi va taxminiy hukmronlik davrini, balki uning siyosiy da'volarini, madaniyatga munosabatini, zarbxona shahrining tarixiy ahamiyatini, davlatning pul-moliya siyosatini, zarb texnologiyasini va hatto o'sha davr savdo amaliyotini bilib olishimiz mumkin. Shayboniylar davlati — o'z ichki nizolariga qaramay — Movarounnahrning boy madaniy va iqtisodiy an'analarini davom ettirgan, bu esa mintaqada nisbatan barqaror pul-moliya tizimining saqlanib qolishiga imkon bergan; Kesh (Shahrisabz) shahrining o'z zarbxonasiga ega bo'lishi esa uning mintaqadagi nufuzli siyosiy-iqtisodiy markaz sifatidagi mavqeini yana bir bor tasdiqlaydi.

Shu tariqa, numizmatika — tarixni o'rganishning eng ishonchli va bevosita usullaridan biri bo'lib qolmoqda: har bir tanga, o'zining kichik o'lchamiga qaramay, katta bir davrning siyosiy, iqtisodiy va madaniy manzarasini o'zida mujassam etadi va kelajak avlodlar uchun o'tmishni "o'qish" imkonini beradi. Bitta kichik kumush pul birligi — vazni atigi 4.46 gramm bo'lgan bu tanga — orqali biz Shayboniylar sulolasining siyosiy tuzilishi, `Abd al-Latifning shaxsiy taqdiri, Kesh shahrining ko'p asrlik tarixi, pul-moliya islohotlari, zarb texnologiyasi va savdo amaliyoti haqida izchil hikoya qura oldik; bu esa numizmatikaning eng qimmatli xususiyatlaridan biridir — u mikro darajadagi tafsilotlardan makro darajadagi xulosalarga o'tish imkonini beradi. Kelajakda ushbu va shunga o'xshash tangalar ustida olib boriladigan qo'shimcha tadqiqotlar, ayniqsa metall tarkibini zamonaviy fizik-kimyoviy usullar yordamida o'rganish, Shayboniylar davri pul-moliya tizimi haqidagi bilimlarimizni yanada boyitishi mumkin.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, o'quvchi qo'lidagi yoki ekranidagi bitta tangaga qanchalik sodda va kichik narsa sifatida qaramasin, aslida u orqali butun bir davrning — siyosiy tuzilishidan tortib, kundalik savdo amaliyotigacha, hukmdorlar shaxsiyatidan tortib, badiiy did va diniy e'tiqodgacha — ko'p qatlamli manzarasini qayta tiklash mumkin. Aynan shu sabab bilan tarixchilar va numizmatlar har doim yangi topilgan yoki hali chuqur o'rganilmagan tangalarga alohida qiziqish bilan yondashadilar: har bir bunday artefakt, garchi o'zi sukut saqlasa-da, to'g'ri savollar berilganda, o'tmish haqida ko'p narsani "gapirib berishga" qodir. `Abd al-Latifning Kesh zarbxonasida zarb etilgan ushbu kumush tangasi ham aynan shunday — kichik, jimjit, ammo katta bir tarixiy davrning ishonchli guvohi bo'lib qolmoqda.

Shu bilan bir qatorda, ushbu maqolada qo'llanilgan yondashuv — bitta artefaktdan boshlab, ketma-ket kengayib boruvchi tarixiy doiralar orqali butun bir davrni yoritish uslubi — boshqa tarixiy davrlar va boshqa turdagi moddiy-madaniy meros namunalarini o'rganishda ham samarali qo'llanilishi mumkin. Xoh u sopol idish, xoh to'qima buyum, xoh me'moriy parcha bo'lsin, har qanday moddiy artefakt o'zining jismoniy xususiyatlari, ishlab chiqarilgan joyi va davri, hamda undan foydalanish tarzi orqali kattaroq tarixiy-ijtimoiy kontekstga olib boruvchi ip uchini beradi. Tangalar bu borada alohida o'rin tutadi, chunki ular, boshqa ko'plab artefaktlardan farqli o'laroq, deyarli har doim aniq sana, hukmdor nomi va zarbxona kabi "o'z-o'zini tanishtiruvchi" ma'lumotlarni o'z ichiga oladi, bu esa ularni tarixiy xronologiya tuzishning eng qulay va ishonchli vositalaridan biriga aylantiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Davidovich E.A. История денежного обращения средневековой Средней Азии. — Москва: Наука, 1983.
2. Davidovich E.A., Настич В.Н. O'rta Osiyo tangalari yozuvlarini tarixiy-numizmatik tahlil qilish metodologiyasi bo'yicha ishlar.
3. Burton A. The Bukharans: A Dynastic, Diplomatic and Commercial History, 1550–1702. — Richmond: Curzon Press, 1997.
4. McChesney R.D. Central Asia: Foundations of Change. — Princeton: Darwin Press, 1996.
5. Ivanov P.P. Очерки по истории Средней Азии (XVI — середина XIX в.). — Москва: Издательство восточной литературы, 1958.
6. Vyatkin V.L. Материалы к исторической географии Самаркандского вилаята. — Ташкент, 1902.
7. Kochnev B.D. Нумизматическая история Средней Азии домонгольского и монгольского времени (maqolalar to'plami).
8. Abdullah Khan II // Wikipedia, the Free Encyclopedia.
9. "Adding new Central Asian rulers" // Numista Forum, en.numista.com.
10. "Representatives of the Samarkand school of calligraphy" // Cultural Legacy of Uzbekistan in World Collections, legacy.uz.
11. "The Blue Domes Were Never Just Beautiful" // Rogue Art Historian, roguearthistorian.substack.com.
12. BactrianUmis — Ancient and Islamic Rare Coins & Antiques, «Shaybanids» katalogi.
13. Zeno.ru — Oriental Coins Database, #358269 va #291571 raqamli yozuvlar.
14. Steve Album Rare Coins — biddr.com auksion platformasi, Shayboniylar bo'limi.
15. Belyaev V. (charm) va Zenon NSP jamoasi. Zeno.ru — Oriental Coins Database, 2002–2026.